

Major Faqıhs Who Contributed To The Formation Of Zaidı Fıqh

Ahmet EKİNCİ*

Abstract

Zaydî fiqh whose first cores were laid with the work named al-Mecmû 'of Zayd b. Ali's (d. 122/740), has been developed by the scholars of the sect and passed on to the next generations, as in the natural process of other sects. In this context, there are jurists who played an important role in the establishment, development and systematization of Zaydî fiqh. Major scholars who have contributed to the formation of Zaydi fiqh, al-Kasim b. İbrâhim ar-Ressî (d. 246/860), Ahmed b. Isa (d. 247/861), Hasan b. Yahya (d. 260/873), Hasan b. Zayd (d.270/883), Muhammed Mansur al-Murâdî (d.290/913), Yahya b. Husayn (d. 298/911) and Abu Muhammad Hasan b. Ali (d. 304/917). In the Zeydîyye sect, which is the roof naming, fiqh schools such as Kasimiyya, Hâdeviyye, Nâsiriyye and Mansûriyye have been established in relation to the names of some of these imams. Of these schools that disappeared over time, the only Zaydi Fiqh School that has survived to the present day and still has followers is the Hâdeviyye. Although the Kasimiyye School, which has been established in relation to the name of Kasim al-Ressî, continued within the Hâdevi fiqh, the views of Kasim HAVE no longer the views of the "Kasimiyye Fiqh School" attributed to him, but HAVE fused with the al-Khadwi jurisprudence. In our study, after giving information about the lives of the main jurists who have contributed to the establishment and formation of Zaydî fiqh, It will be introduced briefly their main works and try to reveal their contributions to Zaydî fiqh.

Keywords: Zaydiyya, Fıqh, Faqih, Establishment, Corporation.

Zeydî Fıkhının Teşekkülüne Katkı Sağlayan Başlıca Fakihler¹

Ahmet EKİNCİ

* Assist. Professor, University of Kafkas Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Islamic Law, Kars, Turkey.

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, İslâm Hukuku Anabilim Dalı, Kars, Türkiye.

ahmedekinci@hotmail.com

ORCID 0000-0003-0803-6449

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 8 May / Mayıs 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 14 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 11 July / Temmuz 2021

Volume / Cilt; Issue / Sayı; Pages / Sayfa: 780-802.

Suggested ISNAD Citation: Ahmet Ekinci, "Zeydî Fıkhının Teşekkülüne Katkı Sağlayan Başlıca Fakihler", *Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (Temmuz-July 2021), 780-802.

www.dergipark.org.tr

¹ Bu makale, 2019 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Hukuku Anabilim Dalı'na bağlı olarak tamamlanmış olan, "Zeydî Fıkhının Gelişiminde İmam Hâdî ve Hâdeviyye" İsimli Doktora Tezinin İlgili Bölümlerine Bazı İlaveler Yapılarak Hazırlanmıştır.

Öz

Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *el-Mecmû'* adlı eseriyle ilk nüveleri atılan Zeydî fıkı, diğer mezheplerin doğal sürecinde olduğu gibi mezhep fakihleri tarafından geliştirilerek sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu bağlamda Zeydî fıkının gerek kuruluşunda gerek gelişiminde ve gerekse sistematik hale kavuşmasında önemli rol oynayan fakihler bulunmaktadır. Zeydî fıkının oluşumuna katkı sağlayan başlıca fakihler Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Hasan b. Yahya (ö. 260/873), Hasan b. Zeyd (ö. 270/883), Muhammed Mansûr el-Murâdî (ö. 290/913), Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) ve Ebû Muhammed Hasan b. Ali (ö. 304/917)'dir. Çatı isimlendirme olan Zeydiyye mezhebinde bu imamlardan bazılarının isimlerine nispetle Kâsımiyye, Hâdeviyye, Nâsiriyye ve Mansûriyye gibi fıkıh ekolleri kurulmuştur. Zamanla yok olan bu ekollerden günümüze kadar ulaşan ve halen müntesipleri bulunan tek Zeydî fıkıh ekolü Hâdeviyye'dir. Kâsım er-Ressî'nin ismine nispetle kurulan Kâsımiyye ekolü ise Hâdevî fıkı içerisinde devam ettirilmişse de Kâsım'ın görüşleri artık ona nispet edilen "Kâsımiyye fıkıh ekolü"nü görüşleri olmaktan çıkmış, Hâdevî fıkı ile kaynaşmıştır. Bu çalışmamızda Zeydî fıkının kuruluşuna ve teşekkülüne önemli katkıları bulunan başlıca fakihlerin hayatları hakkında bilgi verildikten sonra kısa bir şekilde başlıca eserleri tanıtılacak ve bunların Zeydî fıkına yaptıkları katkılar ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zeydiyye, Fıkıh, Fakih, Kuruluş, Teşekkül.

GİRİŞ

Zeydî fıkının ilk nüvelerinin Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *el-Mecmû'* adlı eseriyle atıldığı söylene de Zeydî fıkının oluşumu Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Hasan b. Yahya (ö. 260/873), Hasan b. Zeyd (ö. 270/883), Muhammed Mansûr el-Murâdî (ö. 290/913), İmam Hâdî-İlelhak lakabıyla bilinen Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) ve el-Utrûş ve Nâsır lakabıyla bilinen Ebû Muhammed Hasan b. Ali (ö. 304/917) tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Zeydî fıkının oluşumunda bu imamların gayretleri önemli olmakla birlikte bunlar içerisinde Kâsım b. İbrâhim er-Ressî, Yahya b. Hüseyin ve Ebû Muhammed Hasan b. Ali'nin ön plana çıktığı ve mezhebin asıl kurucu imamlarının bunlar olduğu ifade edilmektedir. Zeydiyye içerisinde bu imamların isimlerine nispetle Kâsımiyye, Hâdeviyye ve Nâsiriyye fıkıh ekollerinin bulunması da bunu teyit etmektedir. Bu ekollerden Hâdeviyye, Kâsımiyye'nin devamı ve geliştirilmiş şekli olup günümüze kadar varlığını sürdüren ve halen müntesipleri bulunan tek fırkadır. Diğer iki fırka ise zamanla yok olmuştur.²

Diğer mezheplerde olduğu gibi Zeydiyye fıkı da kendi fakihleri tarafından geliştirilmiş, mezhep görüş ve eserleri korunup sonraki nesle aktarılmıştır. Her ne kadar ilk dönem Zeydî fıkının aktarılmasının Zeyd b. Ali'nin *Kitâbü'l-Mecmu'* ve *Kitâbü'l-Hadîs* gibi eserlerinin nakledilmesi ve İmam Zeyd'in gerek kendi oğulları gerekse öğrencileri tarafından görüşlerinin aktarılmasıyla gerçekleştiği ifade edilse de³ Kasım er-Ressî ve İmam Hâdî gibi sonraki Zeydî imamların eserleri incelediğinde bu bilginin tutarlı olmadığı görülmektedir. Nitekim bu imamların eserleri incelendiğinde Zeyd b. Ali'nin fıkı görüşlerine çok az yer verildiği görülmektedir. İmam Zeyd'in şehit edilmesinden sonra öğrencileri Emeviler'in takibinden kurtulmak için çeşitli beldelere kaçmışlardır. Genel

² Kazı A.K, "Notes On The Development of Zaidi Law", çev. Kadir Demirci, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/ (2014), 101 el-Ekva', Zeydî fıkı mezhepleri içerisinde Mansûriyye fıkını saymamıştır.

³ Ahmed Abdulbari Ehdel, *Kitâbü'l-fevâidi'l-fikhiyye fî mesâilî'l-hilâfi beyne mezhebi's-Şâfiyye ve'z-Zeydiyye* (Sana: Mektebetu Hâlid b. Velid, 2007), 2/87; Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fıkıhu* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2005), 236.

anlamıyla Zeydîlerin İslamî ilimler anlayışı özelde ise fikhî görüşleri bunların vasıtasıyla İslam beldelerine yayıldığı söylenebilir.⁴

Ebû Zehre, "Zeyd bir usûl eseri tedvin etmediği ve ondan içtihadın sınırlarını belirleyen herhangi bir metot rivâyet edilmediğine göre, Zeydîler de -Hanefiler gibi- imamdan gelen *el-Mecmu'*daki fûrû-i fikh üzerinde hareketle imamın usûl görüşlerini tespit için uğraşmışlar mı? Sorusuna, Zeydiyye mezhebinde, içtihat kapısının her daim açık olmasından, Zeydiyye usûl-i fikhının sadece İmam Zeyd'e ait olduğunu söylemenin doğru olmayacağını, çünkü Zeydîler'deki Ehl-i beyt imamlarının yapmış olduğu içtihadın sadece fûrû' bağlamında olmayıp usûl konularını da içerdiği" cevabını vermektedir.⁵ Bu tespit, Zeydî fikhının kurucusunun sadece Zeyd b. Ali olmadığı, onunla birlikte yukarıda isimleri zikredilen müçtehit âlimler tarafından ortaya konduğu ve daha sonraki fakihler tarafından geliştirildiği düşüncesini desteklemektedir. Aynı şekilde Zeydî fikh eserlerinde Zeyd b. Ali'nin görüşlerine çok az yer verilmesinin⁶ sebebi de yine müçtehidin başka bir müçtehid taklit etmesini câiz görmeyen⁷ Zeydî anlayıştan kaynaklandığı söylenmektedir. Fakat İmam Hâdî'nin *el-Ahkâm* adlı fikh eserinde yaklaşık üç yüz otuz altı yerde dedesi Kâsım er-Ressî'nin rivayet ve görüşlerine yer verip bunların neredeyse tamamını kabul etmesi, söz konusu taklit anlayışının öyle olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Muhammed el-Mansûr (ö. 290/913) ve Nâsır el-Utrûş'un (ö. 304/917) eserlerinde diğer imamların görüşlerine yer vermeleri de bunu desteklemektedir. Kanaatimizce Zeydî fakihlerin eserlerinde Zeyd b. Ali'nin görüşlerine çok az yer vermelerinin sebebi, onların İmam Zeyd'in eserlerinden haberdar olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı İmam Hâdî gibi Zeydî imamlar Zeyd b. Ali'nin fikhından ziyade kendi içtihat ve metotlarıyla ulaştıkları hükümler vermişler ve bu hükümlerin birçoğunda da İmam Zeyd'e muhalefet etmişlerdir.⁸

İçtihat kapısının her daim açık olması, müçtehitlerin diğer mezheplerden seçmeler yapmaları, mezhebin birbirinden farklı bölgelerde varlık göstermesi ve ilk asırdan sekizinci asra kadar mezhepte meşhur müçtehitlerin bulunması gibi sebeplerden dolayı Zeydî fikhı istikrar sağlayarak gelişmiş ve genişlemiştir.⁹ Zeydîler, içtihat konusunda mezhepte hakkında bir haber/hüküm bulunmayan fer'î meselelerin hükümlerini istinbât etmek ve mezhebin belirlediği usûllerle uyum sağladığı sürece hakkında hüküm bulunmayan mesele hakkında diğer mezheplerden seçmeler yapmak üzere iki yolu benimsemişlerdir. Bu bağlamda müçtehitler ilk önce diğer mezheplerden alıntı yapacağı meselenin deliline bakmış ve onun sağlam güvenilir bir delil olduğuna ikna olduklarında bu görüşle amel etmişlerdir.¹⁰

1. Zeydî Fıkhının Kuruluşuna Katkı Sağlayan Başlıca Fakihler

⁴ Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*, 239.

⁵ Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*, 338-339.

⁶ Örneğin Hâdevî fikhının kurucusu Hâdî-İlelhakk, *el-Ahkâm* adlı eserinde Zeyd b. Ali'nin fikh görüşlerine üç yerde atıfta bulunmuştur.

⁷ Ahmed Ali el-Me'ğazi, "ez-Zeydiyye el-fikh", *el-Mevsûatu'l-Yemeniyye* (Beyrut: Müessesetü'l-Affî's-Sekâfiyye, 2003), 2/1536; Zeyd b. Ali Fudaylî, *ez-Zeydiyye alâmâtun ve efkâr*, 2008, 2; Abdullah b. Muhammed b. İsmail Hamîdüddin, *ez-Zeydiyye kırâatun fi'l-meşrû' ve bahsün fi'l-mükevvinât* (Yemen: Râid, 2004), 101.

⁸ el-Me'ğazi, "ez-Zeydiyye el-fikh", 2/2/1538; Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*, 474-475; Ca'fer Sübhânî, *Buhûsun fi'l-Milel ve'n-nihal* (Kum: Müessesetü İmam Sâdık, ts.), 7/178; İsmail b. Ali Ekva', *ez-Zeydiyye neşetuhâ ve mu'tekaduhâ* (Sana, 2000), 30-31.

⁹ Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*, 490.

¹⁰ Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*, 484-485.

Bu başlık altında Zeydî fıkhının kuruluşuna ve teşekkülüne önemli katkıları bulunan Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (ö. 246/860), Ahmed b. İsa (ö. 247/861), Hasan b. Yahya (ö. 260/873), Hasan b. Zeyd (ö. 270/883), Muhammed Mansûr el-Murâdî (ö. 290/913), Hâdî-İlelhak Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) ve el-Utrûş Ebû Muhammed Hasan b. Ali'ye (ö. 304/917) yer verilecektir. Bunların hayatları hakkında bilgi verdikten sonra kısa bir şekilde başlıca eserleri tanıtılarak Zeydî fıkhına yaptıkları katkıları ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1. Zeyd b. Ali (ö. 122/740)¹¹

Zeyd 75-80 (694/699) yılları arasında Medine'de dünyaya gelmiştir. Babası, Hz. Hüseyin (ö. 61/680)'in oğlu, Zeynelâbidîn lakaplı Ali b. Hüseyin'dir (ö. 94/713). Annesi, Muhtâr es-Sakafî'nin ona hediye ettiği Ceydâ isimli Sindî bir cariyedir.¹² Zeyd, ilk ilim tahsilini babası Zeynelâbidîn'in yanında yapmıştır. Babasının vefatından sonra ise ilim tahsiline büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır'ın (ö. 114/732) yanında devam etmiştir. Bununla birlikte Medine'de bulunan dönemin hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerinde yetkin tâbiinden ders almıştır. Zeyd b. Ali, esas ilim tahsilini Medine'de yapmış fakat bununla yetinmeyip Mekke, Kûfe, Basra ve Şam'a seyahatlerde bulunmuştur.¹³

Kendisine gelen bir grup; Kûfe, Basra, Şam ve Horasan'da yüz bin askerin bulunduğunu söyleyip Zeyd b. Ali'yi Kûfe'de kalması ve Emevî devletine başkaldırması (huruç) için ikna etmiştir.¹⁴ Bunun üzerine Zeyd, Kûfe ve Basra'da gizli bir şekilde halktan biat almaya başlamıştır. Bu bağlamda Kûfe halkının birçoğu ve fukahâsı¹⁵ ona biat etmiştir. Değişik bölgelere davetçiler (dâîler) gönderen İmam Zeyd, Kûfe dışında birçok bölgeden de biatler almıştır.¹⁶ Bu şekilde Kûfe'de yaklaşık on bir ay, Basra'da ise iki ay kadar kalıp halktan biat almaya devam etmiştir. İmam Zeyd, taraftarları ile Safer ayının ilk gecesi olan Çarşamba günü 9 Ocak 740'ta buluşup Emevî yönetimine karşı huruç etmek üzere sözleşmişlerdir.¹⁷ Ayaklanmaya kısa bir süre kala daha önce ona biat etmiş bir kısım Şîa ile İmam Zeyd arasında imamet konusunda tartışma çıkmıştır.¹⁸ Bunun üzerine İmam Zeyd'in Râfızî şeklinde isimlendirdiği bir grup İmam Zeyd'e olan biatini bozarak Ca'fer es-Sâdık'ın yanına gitmiş,¹⁹ diğer bir kısmı ise huruçtan haberdar olan Kûfe valisi Yusuf b. Ömer tarafından bir gün öncesinden Kûfe camisinde hapsedilmiştir.²⁰

¹¹ Zeyd b. Ali'nin hayatı ve eserleri hakkında Eren Gündüz tarafından, "İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri" başlıklı doktora tezi (Zeyd'in hayatı için bk. s. 74 vd) yapıldığından tekrara düşmemek için burada Zeyd'in hayatı ve eseri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

¹² Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyin Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde* (Yemen: Mektebetü Ehl-i Beyt, 2014), 39; el-Ğarîrî Sâmi, *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2006), 146,148.

¹³ Abdüsselam b. Abbas Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifne'z-Zeydiyye* (Sana: Müessesetü'l-İmam Zeyd, 1999), 439-440; Zeyd b. Ali'nin hocaları için bk. Sâmi, *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne*, 159 vd.

¹⁴ Hamîdü's-Şehîd b. Ahmed Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtazâ b. Zeyd Mahatvarî (Sana: Mektebetü Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfî, 2002), 1/254; Ahmed b. İbrahim Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, thk. Abdullah b. Abdullah (Sana: Müessesetü'l-İmam Zeyd, 2002), 388.

¹⁵ Zeyd'e biat eden fukahâ için bk. Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 400; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 1/254-255.

¹⁶ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 40.

¹⁷ Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 390; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 41; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 1/254; Fuâd Seyyid Eymen, *Târihu'l-mezhâbi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri* (Kahire: Dâru'l-Misriyye el-Lübnâniyye, 1988), 213.

¹⁸ Tartışma konusu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 391.

¹⁹ Eymen, *Târihu'l-mezhâbi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 216.

²⁰ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 1/255; Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 392; Eymen, *Târihu'l-mezhâbi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 214.

İmam Zeyd, çarşamba günü 215 bazı rivayetlere göre ise 220 kişi ile birlikte Kûfe'de Emevî yönetimine karşı 122 (740) yılında başkaldırmıştır.²¹ İlk gün Zeyd ile Kûfe valisi Yusuf b. Ömer'in askerleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış, Yusuf'un birçok askeri öldürülmüştür. İmam Zeyd ve taraftarları ilk gün başarılı olmuşsa da ertesi gün Şam'dan gönderilen orduya karşı koyamamış ve birçok taraftarı ile birlikte 122 (740)²² yılında şehit edilmiştir.²³ Taraftarları İmam Zeyd'in na'sını gizlemek için onu dere yatağına gömüp üzerinden su akıtmışlarsa da defnedilme esnasında orada bulunan Sindî bir köle tarafından kabrin yerinin Vali Yusuf'a haber verilmesi üzerine Zeyd'in na'sı gömüldüğü yerden çıkarılıp başı kesilerek Hişâm b. Abdülmelik'e gönderilmiş, cesedi ise Künâse denilen yerde asılmıştır. Bazı rivayetlere göre bir veya iki sene bazı rivayetlere göre ise altı ay veya daha kısa bir süre sonra cesedi indirilip yakılarak külleri Fırat nehrine saçılmıştır.²⁴ Birkaç evlilik yapan Zeyd b. Ali'nin biri kız dördü erkek olmak üzere beş çocuğu olmuştur.²⁵

el-Mecmû'u'l-Fikhî

el-Mecmû'u'l-fikhî adlı eserin Zeyd b. Ali'ye nispeti gerek bazı Şîî gerekse Sünnî cerh ve ta'dil alimleri tarafından sahih kabul edilmemiştir.²⁶ Nitekim Zeyd b. Ali'ye nispet edilen ve ilk fıkıh eseri olma özelliğine sahip *el-Mecmu'* adlı eserin tek râvisi Ebû Hâlid el-Vasitî'dir (ö. 150/767).²⁷

Fakat Ebû Hâlid el-Vâsitî'nin hakkında gerek İmâmiyye Şîa'sı gerekse Sünnî kesime mensup cerh ve ta'dil âlimlerinin büyük çoğunluğu bazı ithamlarda bulunmuş ve bu doğrultuda *el-Mecmu'*un Zeyd b. Ali'ye nispetini sahih bulmamıştır.²⁸ Ebû Hâlid el-Vâsitî hakkında yapılan ithamlar göz önünde bulundurulduğunda onun yalancılık ve hadis uydurmakla itham edildiği görülmektedir. Bunun yanında Hâlid'in *el-Mecmu'* adlı eserin tek râvisi olması, sayâdile denilen eczacılardan şifalı bitkileri anlatan sahifeler satın alıp bunları hadis olarak rivayet etmesi ve onun *el-Mecmû'da* Zeyd b. Ali'den yaptığı rivayetlerin tamamının uydurma olması şeklinde eleştiriler de bulunmaktadır.²⁹ Zeydiyye mezhebinin önemli imamlarından Ahmed b. İsa, Muhammed b. Mansûr ve İmam Hâdî-İlelhakk'ın rivayet ve eserlerinde Hâlid'e yer vermeleri onun Zeydîler tarafından muteber sika bir râvi olarak görüldüğünü, Sünnî ve Şîîlerin Hâlid'e yönelttiği eleştirilerin Zeydîlerce kabul edilmediğini

²¹ Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 392.

²² Zeyd b. Ali'nin vefat tarihi ile ilgili rivayetler için bk. Sâmi, *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne*, 150.

²³ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 1/257-259, 260; Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 395-396; Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 440; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 214.

²⁴ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 42-43; Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 397-398; Sâmi, *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne*, 151-152; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 1/260.

²⁵ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 42; Sâmi, *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne*, 149-150.

²⁶ Zeyd b. Ali'ye isnad edilen *el-Mecmû'u'l-fikhî* eserle ilgili tartışmalar için bk. Şerifüddin el-Hüseyn b. Ahmed Seyyâği, *er-Ravdun'n-nadîr şerhü Mecmû'i'l-fikhî'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Cil, ts.), 1/25 vd; Saffet Köse, "Fıkıh Litaretürünün Tartışmalı İki Eseri; *el-Mecmû'u'l-Kebîr* ve *el-Mehâric Fî'l-Hiyel*", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 289; Eren Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2007), 233 vd; Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhîhu*, 233.

²⁷ el-Me'ğazi, "ez-Zeydiyye el-fikh", 2/1534-1535.

²⁸ Ebû Halid el-Vâsitî hakkında yapılan tartışmalar için bk. Seyyâği, *er-Ravdun'n-nadîr şerhü Mecmû'i'l-fikhî'l-kebîr*, 1/31 vd; Köse, "Fıkıh Litaretürünün Tartışmalı İki Eseri; *el-Mecmû'u'l-Kebîr* ve *el-Mehâric Fî'l-Hiyel*", 290-300; Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, 176 vd.

²⁹ Bk. Seyyâği, *er-Ravdun'n-nadîr şerhü Mecmû'i'l-fikhî'l-kebîr*, 1/31 vd.

göstermektedir. Ayrıca yapılan araştırma sonucu Zeydîler arasında *el-Mecmû'*un İmam Zeyd'e nispeti konusunda herhangi bir ihtilafın bulunmadığı da görülmüştür.

Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *el-Mecmû'ul-fikhî* adlı eser, Zeydiyye'nin gerek fıkıh gerekse hadis kitapları arasında ilk kaynağı teşkil etmektedir. Eserin tamamı Ebû Hâlid'in İmam Zeyd'den yaptığı rivayetler ve ona isnat edilen görüşlerden oluşmaktadır. Eserde büyük çoğunluğu fıkıhla ilgili olmak üzere yedi yüze yakın rivayet ve Zeyd b. Ali'ye ait kaviller bulunmaktadır.³⁰ Yaklaşık üçte biri Zeyd b. Ali'nin sözlerinden oluşan³¹ *el-Mecmû'*da *tahâret, salât, cenâiz, zekât, savm* ve *hac* konuları ele alınmış ve bu konular hakkında Zeyd b. Ali'nin fikhî görüşlerine yer verilmiştir. Bu eser Zeydî fıkhının temelini atıldığı ilk kaynak olma özelliğine sahiptir.

1.2. Kâsım er-Ressî (ö. 246/860)

Tam ismi Ebû Muhammed Kâsım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib er-Ressî (ö. 246/860)'dir. Annesi Hind b. Abdilmelik'tir.³² Kâsım'ın imamet öncesi hayatı hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanılmamakla birlikte kardeşi Muhammed b. İbrahim'in (ö. 199/815) Kûfe'de şehit edilmesinden sonra Mısır'da on binden fazla kişinin ona biat ettiği ifade edilmektedir. Kâsım, biat aldıktan sonra dâîlerini değişik bölgelere göndermiş kendisi ise Abbâsî devletinin baskılarından ötürü gizlenmek zorunda kalmıştır. Dâîlerin davetleri sonucu Mekke, Medine, Kûfe, Rey, Kazvin, Taberistan ve Deylem halkı Kâsım'a biat etmiştir.³³ Kâsım'a ilki 199 (815) yılında olmak üzere farklı zamanlarda biat edilmiştir. Bunlar içerisinde 220 (835) yılında Ehl-i beyt önderlerinin ona yapmış olduğu biat ayrı bir öneme sahiptir. Zira Kûfe'de Muhammed Mansûr el-Murâdî'nin evinde Ehl-i beyt'in fakihi olarak bilinen Ahmed b. İsa b. Zeyd'in de aralarında bulunduğu Zeydîler'in önde gelenleri Kâsım'a biat etmiştir.³⁴ Böylelikle Kâsım, Ehl-i beyt'in üzerinde ittifak ettiği imam olmuştur.

Basra ve Ehvaz bölgelerinde bulunan Mu'tezilîler her ne kadar Kâsım'a destek verip onun davetini açıktan yapmasına dair mektuplar yazmışlarsa da o bunu kabul etmemiş ve gizli davete devam etmiştir. Abbâsî Halifesi Me'mûn'un vefatından sonra Mu'tasım zamanında huruç için müsait bir zemin olmuşsa da Mu'tasım'ın Türk komutanlardan Boğa Kebîr ve Eşnâs komutasında büyük bir orduyu Kâsım'ı yakalamak üzere bölgeye göndermesi sonucu huruç düşüncesi müsait bir zemin yakalayamamıştır.³⁵

Kâsım, üzerine gönderilen askeri birlikten kaçmak için Yemen'e gitmiştir. Buraya yerleşen Kâsım, dâîlerini değişik bölgelere göndermiştir. Yine aynı şekilde Kâsım, amcaoğullarını Belh, Talkân, Cüzcân ve Merverrûz'a gönderip kendi adına halktan biat almıştır. Kaynaklarda bölge halkının Kâsım'dan oğullarından birini kendilerine lider olarak göndermesini istediği bilgisi bulunmakla birlikte Kâsım'ın onların isteklerine olumlu veya olumsuz cevap verdiği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kâsım'ın bölgedeki

³⁰ Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, 128.

³¹ Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, 251.

³² Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 75.

³³ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 81; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/7; Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 564; Mecdudî b. Muhammed b. Mansûr Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef* (Sana: Mektebetü Bedr, 1997) İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî.

³⁴ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/7-8; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 82-83; Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 558.

³⁵ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 81-82.

nüfuzundan rahatsız olan Abbâsî halifesinin, askeri birlikleri Yemen'e göndermesi üzerine Kâsım, bedevî bir kabileye sığınıp onların arasında gizlenmek zorunda kalmıştır.³⁶

Kâsım daha sonra her ne kadar Medine'de huruç etmek istemişse de taraftarları, Medine'nin devlet merkezine yakın olmasından ötürü hızlıca müdahaleye açık olduğunu ve bölge halkının da savaştıkları silah ve yiyeceği olmadığını ileri sürerek buna engel olmuşlardır. Bunun üzerine, Kâsım da bu düşüncesinden vazgeçmiştir.³⁷ Hicaz ve Tihâme bölgelerine giden Kâsım on yıl Mısır'da ikame etmiştir.³⁸ Vefatına az bir zaman kala Medine'nin 75 km yakınında bulunan ve kendisi tarafından kurulan Res köyüne giderek burada kısa bir süre sonra 246 (861) yılında 77 yaşında vefat etmiştir.³⁹

Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye mezhebi içerisinde kendi adına nispetle Kâsımiyye adlı fıkıh ekolu bulunmaktadır. Nitekim Kâsım'ın içtihatları etrafında birleşenlerden oluşan bu ekolün mensuplarının çoğu Hicaz ile Hazar denizinin güneyinde yer alan Gîlân (Cîl), Deylem ve Taberistan halkından oluştuğu bilinmektedir.⁴⁰ Bu ekolün müntesipleri zamanla içtihattan uzaklaşmış ve mezhep taassubuna başlamışlardır. Nitekim Kâsımiyye fıkıhının bazı müntesipleri zamanla Kâsım'ın fikhî içtihatlarıyla amel edilmesinin vacip olduğunu iddia etmiş ve onun içtihatlarına muhalefet edenleri sapkınlıkla itham etmişlerdir.⁴¹

Zeyd b. Ali'den sonra Zeydîler arasında şöhret bulmuş ikinci ekol olma özelliğine sahip Kâsımiyye ekolu, zamanla yok olmuştur. Fakat bu ekolün birçok fikhî görüşü, İmam Hâdî'ye nispet edilen ve Hâdeviyye fıkıhının en önemli eseri *el-Ahkâm* içerisinde günümüze değin varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Yine aynı şekilde Ahmed b. İsa'nın *el-Emâli* ve Hâfız Ebû Abdillâh el-Alevî tarafından kaleme alınan *el-Câmiu'l-kâfi* adlı eserlerde de Kâsım'ın birçok görüşü günümüze aktarılmıştır.⁴² Bunlara ilaveten Nasır el-Utrûş'un rivayet ettiği *Mesâilü Ca'fer b. Muhammed en-Nirusî* ile *Abdullah b. Kellârî* adlı fikhî eserlerde Kâsım'ın fıkıh anlayışının günümüze kadar ulaştırıldığından bahsedilmekte, bu eserlerin Kâsım er-Ressî'nin fıkıh anlayışını göstermede önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir.⁴³

İslamî ilimlere dair birçok eseri⁴⁴ bulunan ve taraftarlarınca ikinci yüzyılın müceddidi⁴⁵ olarak görülen Kâsım er-Ressî'nin fıkıhın tüm konularını içeren bir eseri bulunmamaktadır. Bununla birlikte risale türü *Kitâbü't-tahâret*, *Kitâbü's-salâtü'l-yevm ve'l-leyl*, *Mesâilü'l-Ali b. Cahşiyâr* ile Muhammed'in babası Kâsım'dan rivayet ettiği *Kitâbü'l-menâsik* ve *Kitâbü'l-ferâiz ve's-sünen*⁴⁶ adlı eserleri bulunmaktadır.

³⁶ Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 564; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 81; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/7.

³⁷ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 81; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/7; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 2/7.

³⁸ Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 564; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/7.

³⁹ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 86; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/10; Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*, İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî.

⁴⁰ Ahmed b. Süleyman b. Muhammed Mütevekkil-Alallâh, *Usûlü'l-ahkâm el-câmiu li edilleti'l-helâl ve'l-harâm*, thk. Abdullah b. Hamûd el-İzzî (Sana: Müessesetü'l-İmâm Zeyd, 2003), 12; Sârimuddîn İbrahim b. Muhammed İbnü'l-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lü'lü'yye fî usûli fikhi'l-itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, thk. Yahyâ Sâlim İzzân (Sana: Merkezü't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, ts.), 41.

⁴¹ İbnü'l-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lü'lü'yye fî usûli fikhi'l-itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, 41.

⁴² Mütevekkil-Alallâh, *Usûlü'l-ahkâm el-câmiu li edilleti'l-helâl ve'l-harâm*, 12.

⁴³ Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*, İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî.

⁴⁴ Kâsım er-Ressî'nin İslamî ilimlere dair eserleri için bk. Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 75-76; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/3-4.

⁴⁵ Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*, İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî.

⁴⁶ Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*, İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 76; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/4.

Kûfe'de Zeydîler'in en önemli âlimlerinden biri ve aynı zaman da Zeyd b. Ali'nin torunu olan Hasan b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd'in, Kâsım er-Ressî'den birçok rivayette bulunduğu nakledilmektedir.⁴⁷ Yine Ahmed b. İsa'nın *el-Emâlî'*, Ebû Abdillâh el-Alevî (ö. 445/1053) tarafından kaleme alınan *el-Câmiu'l-kâfî* ve Kâsım er-Ressî'nin torunu ve aynı zamanda Zeydî Hâdevî fıkhının kurucu imamı olan İmam Hâdî'nin *el-Ahkâm* adlı eserlerinde Kâsım er-Ressî'den birçok rivayette bulunduğu görülmektedir. Bu rivayetlerin kapsadığı konular, Kâsım'ın fıkıh risalelerinin ihtiva ettiği konulardan çok daha fazladır.⁴⁸ Bu durum, Kâsimiyye fıkhının yazılı olmaktan ziyade sözlü rivayete dayandığını göstermektedir.

Kâsım'ın öğrencileri başta oğulları; Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Süleyman olmak üzere Zeydî fıkhına yazdığı eserleriyle önemli katkılarda bulunan ve kendi adına nispetle Mansûriyye fıkıh ekolü olan Muhammed b. Mansûr el-Murâdi ve Hasan b. Yahya gibi önemli simalardır.⁴⁹

1.2.1. Fıkıh Eserleri

Bu başlık altında Kâsım er-Ressî'nin fıkhı dair kaleme aldığı eserlerden "*Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*" adlı eser içerisinde bulunan fıkıh risaleleri tanıtılacaktır.

1.2.1.1. Kitâbü't-Tahâre⁵⁰

Eser yirmi küsur sayfalık bir risaleden oluşmaktadır. Eserde her ne kadar "el-i'tikâd" adında bir başlık bulunsada bu başlık altında; kişinin kılacağı her namaz için ayrı ayrı abdest alması gerektiği, mescit ve Allah'ın zikredildiği yerlerin bu hüküm dışında kaldığı, buralarda kalanların abdestlerinin devam ettiği ifade edilmiş ve bu konu aklî gerekçelerle izah edilmeye çalışılmıştır.⁵¹

Kâsım, eserine abdest konusuyla giriş yapmış, abdestin nasıl alınması gerektiğini sırasıyla anlattıktan sonra bu şekilde alınmayan abdestin yok hükmünde olduğunu ifade etmiştir. Abdest konusunu takiben müşrikleri ele almış ve onların gerek manen gerekse maddeten necis olduklarını,⁵² bundan dolayı onların temas ettikleri yerlerin de necis olduğunu, bu necasetin ancak yıkama yoluyla temizlenebileceğini, onların temas ettikleri yerlerin namazda kible ve sütte edinilmesinin de câiz olmadığını ifade etmiştir.⁵³

Eserde "... Hakkında kim şöyle sorarsa (men seele an...)" "şayet birisi şöyle sorarsa (fe in seele sâilun)" kalıplarıyla muhtemel sorular ve bunlara verilecek cevaplar şeklinde hükümler izah edilmiştir.⁵⁴ Muhtemelen bu tarzın bir gereği olarak sadece soru kapsamında cevaplar verildiği için bazı konulara genişçe yer verilmesine rağmen bazı konular kısaca anlatılmıştır. Örneğin iki yerde geçtiği halde hayız ve nifasın alt ve üst zaman sınırlarına hiç değinilmemiştir.⁵⁵

⁴⁷ Ebû'l-Abbâs, *el-Mesâbîh*, 565.

⁴⁸ İmâm Hâdî'nin *el-Ahkâm* adlı eserinde Kâsım er-Ressî'den yaptığı rivayetlerin konu dağılımı için bk. Ahmet İkinci, *Zeydî Fıkhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019), Ekler, Tablo 1.

⁴⁹ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fî târîhi'l-eimmeti's-sâde*, 76-77; Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*, İmâm Kâsım b. İbrahim er-Ressî.

⁵⁰ Eser Kâsım er-Ressî'nin *Mecmû'u kütüb ve resâil Kâsım b. İbrahim er-Ressî* adlı eserin ikinci cildinde 496-518 sayfaları arasında yer almaktadır ve 23 sayfadan oluşmaktadır.

⁵¹ Bk. Kâsım b. İbrahim b. İsmail Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, thk. Abdülkerim Ahmed Cebdân (Sana: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), 2/502.

⁵² Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/497-498.

⁵³ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/498.

⁵⁴ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/506-507, 508, 509 vd.

⁵⁵ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/501-502, 507-508.

Eserde vaaz türü şiirsel edebi bir dil kullanılmıştır. Hükümlerin delillerine on sekiz yerde ayetle, iki yerde ise hadisle yer verilmiştir. Bunun dışında konuya delil getirilirken aklî çıkarımlara da başvurulmuştur.⁵⁶ Bazen konu hakkında ayet zikredilmeksizin "Allah'ın emrettiği/farz kıldığı şekilde ..." ifadesiyle Kur'an'a atıfta bulunulmuştur. Kâsım'ın kendi görüşünü teyit etmek için konu hakkında delil olarak getirdiği ayeti tefsir ettiği,⁵⁷ muhalif görüşleri isim vermeksizin aklî ve naklî bilgiler doğrultusunda eleştirdiği görülmektedir.⁵⁸

Eserde ayetlerin zahir anlamına önem verildiği ve zahir manalar üzerine hükümler inşa edildiği görülmektedir. Örneğin; "*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).*"⁵⁹ Ayetinin zahir manasından hareketle her namaz için ayrıca abdest alınmasının vacip olduğunu söylemektedir. Ancak mescitlerde namazı bekleyen veya Allah'ı zikredenleri bu hükümden hariç tutmakta ve onların her namaz için ayrı ayrı abdest almalarını gerekli görmemektedir. Bundan kaynaklı olacak ki eserde bu konu "Namaz dışında meşguliyet abdesti bozar" başlığı altında ele alınmıştır.⁶⁰ Bir diğer örnekte ise su bulamayan kişi her ne kadar fahiş fiyata dahi olsa suyu alacak kadar parası bulunması durumunda suyu satın alıp abdest alması gerektiğini ifade etmektedir. Delil olarak ise bu durumdaki kişinin, ayetin devamında "*Su bulamayan...*" şeklinde belirtilen ve su ile abdest almaktan istisna tutulan kişi kapsamında değerlendirilemeyeceği ve her ne kadar fahiş fiyata dahi olsa suyu satın alma gücünün olmasını, kişiyi ayette belirtilen hükmün dışında tutacağını belirtmektedir.⁶¹

Eserde Ehl-i beyt'e, Ehl-i beyt icmasına ve Hz. Ali'nin konu hakkında rivayet ve görüşlerine yer verilmemesi dikkat çeken bir husustur. Nitekim eserin Şiî fıkıhına dair olduğu göz önünde bulundurulduğunda bunun normal bir durum olmadığı söylenebilir de eserin muhtemel sorulara verilen kısa ve öz cevaplardan oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda burada bir anormalliğin bulunmadığı söylenebilir.

1.2.1.2.Salâtü'l-Yevm ve'l-Leyl

Eser yirmi dokuz sayfadan oluşan bir risaledir. Eserde evvelü'l-vâcibâtu'l-akliyye, el-vâcibâtu's-şerriyye, evkâtu's-salât, et-tehârât, haddu'l-mâi'l-mutahhir, et-teyemmüm, meshu'r-ra's, hivâr mea'l-kâilîne bi meshi'l-kademeyn, bâbu'l-vudû', ezkâr ve ed'iyetü'l-vudu' ve's-salât, es-sukûn ve'l-huşû' fi's-salât, şurûtu'l-imam ve et-taksîr başlıkları yer almaktadır.

Bir önceki eserde olduğu gibi bu eserde de vaaz türü şiirsel bir dil kullanılmıştır. Fakat bir önceki risalesinin aksine bu eserde ayet ve hadis dışında, Ehl-i beyt, Hz. Ali, Hz. Ömer, Ca'fer es-Sâdık, İbn Abbas ve Zeyd b. Ali'den rivayetlere yer verilmiştir. Kâsım, sıhhati hakkında bilgisi olmadığı hadis hakkında "şayet hadis doğruysa" dedikten sonra ilgili hadisi açıkladığı ve bununla hüküm verdiği de görülmektedir.⁶² Eser, söz konusu başlıklar altında Kâsım er-Ressî'nin belirlediği meseleler hakkındaki görüşlerini birtakım delillerle savunduğu, karşıt görüşleri tenkit ettiği, mezhebinin müdafaasına yönelik bir çalışma niteliğindedir. Nitekim o, bu risalede Sünnî fıkıh mezhepleriyle farklı düşündüğü birçok meseleye yer vermiş ve konuları uzun uzadıya tartışmıştır.

⁵⁶ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/510-511.

⁵⁷ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/513.

⁵⁸ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/500, 513-514.

⁵⁹ el-Mâide 5/6.

⁶⁰ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/502, 515.

⁶¹ Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/515.

⁶² Bk. Ressî, *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/528.

Kâsım, esere “aklî vacipler”i, sayarak giriş yapmaktadır. O aklî vacipleri “tevhidü rubûbiyyet” ve “ihlâsu vahdaniyet” olarak vermekte ve konuyu ayetlerle temellendirerek açıklamaktadır.⁶³ Devamında ise “şer’î vacipler”e geçiş yapmakta ve bunların başında namazın geldiğini ifade etmekte ve konuyu önce namazın faziletine ve önemine vurgu yaparak ele almaktadır. Bu bağlamda eserin ana eksenini farz namazların vakitleri oluşturmaktadır. Çünkü kendisi namazların sayısının beş, namaz vakitlerinin ise üç olduğunu kabul etmekte ve farklı düşünenleri eleştirmektedir.⁶⁴ Kâsım, konu hakkındaki ayetleri tefsir edip aklî deliller ışığında bu görüşünü ispat etmeye çalışmaktadır.⁶⁵

1.2.1.3. Mesâilü'l-Kâsım

Bu eser, Muhammed’in babası Kâsım er-Ressî’ye yöneltilen üç yüz yirmi üç soru ve onun verdiği cevapları yazmak suretiyle ortaya koyduğu bir risaledir. Soruların büyük bir kısmı Kâsım er-Ressî’ye oğlu Muhammed tarafından yöneltilen sorulardan oluşmaktadır. Bu soruların büyük çoğunluğu namazla ilgilidir. Bunun yanında hadler gibi diğer fıkıh konuları ile imâmet, akâid ve tefsir meseleleri hakkında da sorular sorulmuştur. *Mecmû’u kutub ve resâil li’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî* adlı eserin içinde tahkik edilerek basılan bu risale yüz on sayfadan oluşmaktadır. Kâsım’ın fûrû-i fıkıh anlayışını ve içtihatlarını en güzel şekilde ortaya koymaktadır.

Eserde sorulara genellikle kısa cevaplar verilmiştir. Az da olsa bazı sorulara uzun uzadıya cevaplar verildiği görülmektedir. Eser “seeltühü” (ona sordum) şeklinde Muhammed’in sorusuyla başlayıp “fekâle” (dedi) şeklinde Kâsım er-Ressî’nin cevabıyla devam etmektedir. Başkalarının sorduğu sorulara ise “suile” (soruldu) tarzında yer verilmiştir. Bu tarz sorular, Muhammed’in de hazır bulunduğu mecliste sorulmuş olabileceği gibi üçüncü şahısların Muhammed’e bildirmesiyle esere dâhil edilmiş de olabilir. Eserde delil olarak ayet, hadis ve Ehl-i beytten gelen rivayetler kullanılmıştır.

Kâsım er-Ressî’nin eserleri ve bu eserlerin ihtiva ettiği konular göz önünde bulundurulduğunda onun Zeydî fıkıh alanında hakkında hüküm bulunmayan birçok meseleyle ilgili hüküm verdiği ve böylelikle mezhebin zengin bir fûrû-i fıkıh birikiminin oluşmasına katkı sağladığını söylemek mümkündür. Nitekim Kâsım er-Ressî, Zeyd b. Ali’nin *el-Mecmû’u* adlı eserinde ele aldığı sınırlı sayıdaki fikhî hükümlere ilaveten mezhebin fıkıh alanında tüm konularını kapsamasa da başta ibadetler olmak üzere fikhın büyük bir bölümünün oluşmasına katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Kâsım er-Ressî’nin Zeydî fûrû fikhına yapmış olduğu katkılar sonraki Zeydî fakihlerin fıkıh eserlerinde yer almış ve de aktarılmıştır. Bunların Zeydî fikhının sistematik haline kavuşmasına ve mezhebin teşekkülüne önemli katkılar sunduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kâsım er-Ressî’nin kendi döneminde Zeydîlerin gerek usûlü’-d-din gerekse fûrû-i fıkıhta dağılık halde bulunan görüşlerini toplayan ve kendi içtihatlarını da ekleyerek mezhebin sistematikleştirilmesinde ilk adımı atan imam olduğunu söylemek mümkündür.

1.3. Ahmed b. İsa (ö. 247/861)

Zeyd b. Ali’nin torunu olan Ahmed b. İsa 157 (774) yılında dünyaya gelmiş, rivayetlere göre on bir, on üç veya yedi yaşında iken babasını kaybetmiştir. Babasının vefatından sonra bazı rivayetlere göre kardeşi Zeyd b. İsa ile birlikte Musa b. Muhammed’in yanında kalmış, diğer rivayetlere göre Musa’nın yanında kalmamış ancak o bunlara erzak temin etmiştir. Ahmed, Musa’nın vefatından sonra Halife Harun Reşîd’in yanında kalmaya

⁶³ Bk. Ressî, *Mecmû’u kutub ve resâil li’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/521.

⁶⁴ Bk. Ressî, *Mecmû’u kutub ve resâil li’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/525.

⁶⁵ Bk. Ressî, *Mecmû’u kutub ve resâil li’l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*, 2/526, 531-532.

başlamış, bu durum onun devlete karşı başkaldırmaya kalkışıp hapsedilmesine değin devam etmiştir.⁶⁶ Irak'ta yetişen Ahmed, İslamî ilimler tahsilini burada yapmıştır. Dedesi İmam Zeyd gibi o da zulme karşı huruç etmeyi vacip görmüştür. Abbâsî halifesi Harun Reşid zamanında yakalanıp hapsedilen Ahmed'in kıyam ettiği veya kıyama teşebbüs ettiği hakkındaki rivayetler ihtilâfıdır. Hapisten çıktıktan, bir rivayete göre kaçtıktan sonra Basra'da gizlenmiş ve vefatına kadar bu şekilde gizli bir hayat sürdürmüştür.⁶⁷ Irak'ta yönetimden gizlenmek zorunda kaldığı altmış yıl boyunca siyasetten el çekmiş, hadis ve fıkıh ilimleriyle meşgul olmuştur. Bunun bir semeresi olarak Zeydiyye mezhebinin en önemli eserlerinden biri olan, Ahmed b. İsa'nın öğretileri doğrultusunda hadis ve fıkıh içerikli *el-Emâlî* adlı eser vücut bulmuştur.⁶⁸ Ahmed, 247 (861) yılında seksen küsur yaşında Irak'ta vefat etmiştir.⁶⁹ Ahmed'in 240 (854) yılında vefat ettiğine dair rivayetler bulunsa da oğlu Ali'den yapılan ve tercih edilen görüş onun 247 (861) yılında vefat ettiği yönündedir.⁷⁰

el-Emâlî

Ahmed b. İsa'ya nispet edilen bu eser, Muhammed b. Mansûr el-Murâdî tarafından derlenmiştir. Muhammed, eserde bulunan rivayetlerin bir kısmını Ahmed'in oğulları Ali ve Muhammed tarikiyle diğer kısmını ise bizzat Ahmed b. İsa'dan rivayet etmiştir.⁷¹ Bununla birlikte Muhammed b. Mansûr, eserde Ahmed b. İsa tarihi dışında birçok rivayete de yer vermiştir. Dolayısıyla eserdeki tüm rivayetlerin Ahmed b. İsa tarikiyle yapılmadığı anlaşılmaktadır. Eserde sadece Ahmed b. İsa'nın rivayetlerine yer verilmemesine rağmen eserin Ahmed b. İsa'ya nispet edilmesi, eserde bulunan rivayetlerin büyük çoğunluğunun ondan yapılmasından kaynaklanmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre Muhammed b. Mansûr, eserde Ahmed b. İsa'dan yaklaşık 601 rivayette bulunmuştur. Bunlardan 161 tanesi onun tarikiyle Hz. Peygamber'den, 117 ise yine onun tarikiyle Ehl-i beyt âlimlerinden yapılan rivayetlerden oluşmaktadır. Diğer rivayetler ise değişik fıkıh meselelerinde Ahmed'in fetva ve içtihatlarını içermektedir.⁷²

Ahmed b. İsa'nın yapmış olduğu rivayetlerin büyük çoğunluğunun iki tarikten yapıldığı görülmektedir. Bu tariklerin biri Hüseyin b. Ulvân diğeri ise Muhammed b. Bekr el-Alâî kanalıyla gelmektedir. Ahmed'in, Muhammed'den yapmış olduğu rivayetler senet zincirinde bulunan Ebû Cârûd kanalıyla genellikle Muhammed Bâkır'dan rivayet edilmiştir.⁷³ Onun Hüseyin b. Ulvân'dan yaptığı rivayetler ise Ebû Hâlid el-Vâsiti kanalıyla genellikle Zeyd b. Ali ve Ca'fer es-Sadık'tan yapılmıştır.

Eserde meseleler hakkında Peygamber, Ali ve diğer Ehl-i beyt imamlarından rivayetlere yer verilmiştir. Bu bağlamda eserde Hz. Ali, Muhammed Bâkır, Zeyd b. Ali, Ca'fer es-Sâdık, Kâsım er-Ressî ve Ahmed b. İsa gibi Ehl-i beyt'in önemli simalarının fikhî

⁶⁶ Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Kazım Muzaffer (Mesâdirü'l-Hadîsi'ş-Şiiyye, 1965), 355, 357 vd. 492 vd.; Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 152; Ahmed b. İsa Ahmed, *el-Emâlî*, thk. Ali b. İsmail Müeyyed (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1990), 1/9 vd.; Muhammed b. Ali b. Hüseyin Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye* (Yemen: Müessesetü'l-Mustafa es-Sekafiyye, 2014), 1/185-186.

⁶⁷ Ahmed b. İsa'nın hapsedilmesi ve hapisten kurtulması hakkında detaylı bilgi için bk. İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, 492 vd.

⁶⁸ Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*, 1/185; Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhîhu*, 496.

⁶⁹ Ahmed Hüseyin Şerifüddin, *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen ez-Zeydiyye eş-Şâfiyye, el-İsmâliyye* (Riyad: Mektebetu Tihâme, 1980), 23; Murâdî, *et-Tühef şerhü'z-Zulef*; Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhîhu*, 496; Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*, 1/194.

⁷⁰ İsfehânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, 498; Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 152; Ahmed, *el-Emâlî*, 1/20-21.

⁷¹ Ahmed, *el-Emâlî*, 1/19.

⁷² Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*, 1/193.

⁷³ Ahmed, *el-Emâlî*, 1/19.

görüşlerine yer verilmesi önemlidir. Zira bu eserde Muhammed Bakır ve Ca’fer es-Sâdık’ın gerek babaları vasıtasıyla Peygamber’den yaptığı rivayetlere gerekse kendi içtihatlarına yer verilmesi, eserin kaynaklık açısından Şîa fikhî, özellikle Ca’ferî fikhî için büyük bir önem arz ettiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Fıkıh bablarına göre tasnif edilen eserde, üst-alt başlık sıralaması oluşturulurken ikili yöntem benimsenmiştir. Bu bağlamda belli bir konu ekseninde müstakil meseleleri “kitâb” başlığı altında toplarken müstakil meselelerin her birisini ise “bâb” başlığı altında ele alarak eserinde kitâb-bâb sistemi kullanılmıştır.

Ahmed’in Irak’ta ikamet etmesi, onun farazî fıkıhla hüküm vermesine ve bu yolla füru-i fıkıh meselelerini genişletmesine neden olmuştur. Bu şekilde Ahmed, dedesinden ve Ehl-i beyt’ten miras aldığı fıkha, bu fikhî da eklemiştir. Bazı araştırmalarda Ahmed’in Ebû Hanîfe’nin öğrencilerinden ders okuduğu ve Hanefî mezhebinden aldıklarıyla Zeydî fıkhının gelişmesinde ve zenginleşmesinde etkin rol oynadığı ifade edilmektedir.⁷⁴ Bunun yanı sıra o, sünnet ilmiyle Ehl-i beyt’in kaynak haberlerinin yanı sıra kıyas ve içtihatla fazla meşgul olduğu için kendisine “Ehl-i beyt fakihî” denilmiştir.⁷⁵ Ahmed’in *el-Emâlî* eseri de Zeydî hadis kaynak eserleri arasında önemli bir yere sahiptir. Zeydîler, eserin ihtiva ettiği Ehl-i beyt rivayetlerini göz önünde bulundurarak bu eseri “ulûmu âli Muhammed” şeklinde isimlendirmişlerdir.⁷⁶

1.4. Hasan b. Yahya (ö. 260/873)

Kûfe’de bulunan Zeydîler’in Hasan b. Yahya’nın mezhebine tabi olduğuna dair rivayetlerden ötürü onun Zeydiyye mezhebindeki şöhretinin Ebû Hanîfe’nin fakihler arasındaki şöhreti gibi olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷ Hasan’ın kaleme aldığı bir fıkıh eseri bulunmamakla birlikte sözlü gelenek üzerinden fikhî görüşleri günümüze değin aktarılmıştır. Nitekim Ebû Abdullah el-Alevî, *el-Câmiu’l-kâfi* adlı eserinde Hasan b. Yahya’nın fikhî görüşlerine yer vermiştir. Onun fikhî görüşleri incelendiğinde Hanefî fıkhına yakın bir metot takip ettiği görülmektedir. Bu durum Hasan’ın Ehl-i rey ekolünün merkezi olan Kûfe’de yetişmiş olmasına bağlanabilir.⁷⁸

1.5. Hasan b. Zeyd (ö. 270/883)

Taberistan Zeydî devletinin kurucusu olan Hasan, önemli bir Zeydî âlim ve mücahit olarak bilinmektedir. Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminde davette bulunmuş ve 250 (863) yılında Taberistan ve civarında huruç etmiştir. Bu bölgede nüfuzunu arttıran Hasan ile Abbâsîler arasında birçok şiddetli çatışma yaşanmıştır. 270 (883) yılında Taberistan’da vefat eden Hasan’ın fıkha dair *el-Câmi’ fi’l-fikh* adlı eserinin olduğu İbn Nedim tarafından nakledilmektedir.⁷⁹ Zeydî kaynaklar da İbn Nedîm’i kaynak göstererek Hasan’ın böyle bir fıkıh eserinin olduğunu nakletmektedirler. Fakat eserin günümüze ulaştığına dair bir bulguya rastlanmamıştır.⁸⁰

⁷⁴ Mânî’ b. Hammâd el-Cühenî, *el-Mevsûatü’l-müeyyere fi’l-edyân ve’l-mezheb ve’l-ahzâb el-muâsire* (Riyad: Dâru’n-Nedveti’l-Âlemiyye li’t-Tabâati ve’t-Tevzi’, 1999), 3/1/77.

⁷⁵ Ebû Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ’ühu ve fikhühu*, 495-496.

⁷⁶ Murâdî, *et-Tühef şerhü’z-Zulef*, İmâm Ahmed b. İsa b. Zeyd; Şerifüddin, *Târîhu’l-fikri’l-İslâmî fi’l-Yemen ez-Zeydiyye eş-Şâfiyye, el-İsmâliyye*, 223.

⁷⁷ İbnü’l-Vezîr, *el-Fusûlü’l-lü’lü’iyye fi usûli fikhî’l-itrati’z-zekıyye ve a’lâmi’l-ümmeti’l-Muhammediyye*, 29.

⁷⁸ Bk. Alevî, *el-Câmi’u’l-kâfi fi fikhî’z-Zeydiyye*, 1 vd.

⁷⁹ Muhammed b. Ebi Yakub İshak b. Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru’l-Marife, ts.), 273; Vecîhi, *A’lâmü’l-müellifîne’z-Zeydiyye*, 319-320; Murâdî, *et-Tühef şerhü’z-Zulef*, İmâm Hasan b. Zeyd; Ömer Rızâ Kuhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn terâcimi musannifi’l-kutubi’l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesü’r-Risâle, 1993), 1/552.

⁸⁰ Hasan b. Zeyd hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri* (Marmara Üniversitesi, Doktora, 1998), 68 vd.

1.6. Muhammed b. Mansûr el-Murâdî (ö. 290/902)

Muhammed'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar onun 133-138 (750-755) yılları arasında bazıları ise 140-150 (757-767) yılları arasında Kûfe'de dünyaya geldiğini ifade etmektedirler.⁸¹ O, Yemen Muradî kabilesine mensup olmasından dolayı el-Murâdî nispetiyle meşhurdur. Aynı zamanda Ebû Ca'fer el-Kûfî lakabıyla da bilinmektedir.⁸² Abbâsî devletinin baskılarından ötürü Irak'ta gizli bir hayat sürdürmek zorunda kalan Muhammed, bu süre zarfında ilim ve telifle meşgul olmuştur. Kûfe'deki Zeydîler'in, Ahmed b. İsa, Hasan b. Yahya ve Muhammed b. Mansûr'un fikhî görüşlerine tâbi oldukları ifade edilmektedir.⁸³

Ehl-i beytten Kâsım er-Ressî, Ahmed b. İsa, Hasan b. Yahya ve Abdullah b. Musa'ya öğrencilik yapan,⁸⁴ Kâsım er-Ressî ile yirmi beş yıl arkadaşlık eden, Ehl-i beyt'in önemli simalarından olan Ahmed b. İsa ile birlikte yirmi küsur kere hacca giden Muhammed, muhaddis ve hâfızlardan rivayetler alıp gerek rivayet gerekse dirayet ilimlerini tahsil etmiştir.⁸⁵ Irak'ın önde gelen Zeydî âlimi olan Muhammed, daha önce de belirtildiği gibi, Ehl-i beyt imamlarının onun evinde Kâsım er-Ressî'ye biat etmeleri sebebiyle Zeydiyye tarihinde ayrıca bir öneme haizdir. Hafız ve muhaddis olan Muhammed'in rivayetlerinin büyük bir kısmını Kâsım er-Ressî'den yapmış olması, fıkıh ilmini çoğunlukla ondan aldığını göstermektedir.⁸⁶ Aynı şekilde Ahmed b. İsa ve Kûfe fakihi olarak bilinen Hasan b. Yahya'dan rivayetlerde de bulunmuştur. Muhammed, yüz altmış sekiz râviden rivayette bulunmuştur. Muhammed'den ise yirmi altı râvi rivayet etmiştir.⁸⁷ Bunlar arasında Zeydî imam Nâsır el-Utrûş ve *el-Müstedrek*'in müellifi Hâkim Ebû Abdillâh örnek olarak gösterilebilir.⁸⁸

Zeydîler'in en uzun ömürlü imamlarından olan Muhammed, yüz kırk yaşında 290 (902) yılında Irak'ta vefat etmiştir. Muradî gerek kendi fikhî görüşlerini gerekse kendisinden önceki Ehl-i beyt imamlarının görüşlerini yaklaşık otuz kitapta toplamıştır. Bu kitapları ise Ebû Abdillâh el-Alevî, *el-Câmiu'l-kâfî* adlı eserinde ihtisar etmiştir.⁸⁹ Bu bağlamda Muradî'nin eserlerinin İmam Hâdî öncesi Zeydiyye fikhına çok önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Nitekim bu eserlerde önceki imamların fikhî görüşleri büyük oranda toplanıp derlenmiş ve sonraki Zeydîler'e aktarılmıştır.

Eserleri

İbnü'n-Nedim, Muhammed b. Mansûr'un *Kitâbü't-tefsîri'l-kebîr*, *Kitâbü't-tefsîri's-sağîr*, *Kitâbü Ahmed b. İsa (el-Emâlî)*, *Kitâbü sîreti'l-eimmeti'l-âdile* ile fıkıh alanında *Taharet ve salât* gibi eserleri olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰ Yukarıda adı geçen tefsir eserleri ile *Kitâbü sîreti'l-eimmeti'l-âdile* adlı eserinin kayıp olduğu belirtilmektedir.⁹¹ Yukarıdaki eserlere ilaveten onun *Kitâbu'l-humûs*, *Kitâbü'z-zikr* adlı eserleri de bulunmaktadır. Zikir ve duaların yer aldığı bu eser Salim İzzân tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır. Toplam

⁸¹ Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfî fî fikhî'z-Zeydiyye*, 1/206-207; Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 1000.

⁸² Şerifüddin, *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen ez-Zeydiyye eş-Şâfiyye, el-İsmâiliyye*, 223.

⁸³ İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 3/ 457-459; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 239; Ekva', *ez-Zeydiyye neşetuhâ ve mu'tekaduhâ*, 34.

⁸⁴ Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfî fî fikhî'z-Zeydiyye*, 1/ 207.

⁸⁵ Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfî fî fikhî'z-Zeydiyye*, 1/ 207.

⁸⁶ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 1000.

⁸⁷ Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfî fî fikhî'z-Zeydiyye*, 1/ 207-217, 223-224.

⁸⁸ Şerifüddin, *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen ez-Zeydiyye eş-Şâfiyye, el-İsmâiliyye*, 223.

⁸⁹ İbnü'l-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lü'lü'yye fî usûli fikhî'l-itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, 30.

⁹⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 274; Kuhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimi musannifi'l-kutubi'l-Arabiyye*, 3/735.

⁹¹ Bk. Alevî, *el-Câmi'u'l-kâfî fî fikhî'z-Zeydiyye*, 1/225.

536 rivayet bulunan eserde Peygamber ve Ehl-i beytten yapılan rivayetlerin yanı sıra diğer rivayetler de yer almaktadır.⁹² Bunlara ilaveten *Kitâbü'l-menâhî*, *Kitâbü'l-emâli* ve onun fıkıh üzerine yazdığı ve fıkıh bölümleri şeklinde isimlendirilen otuza yakın eseri vardır. Bunlar ve diğer eserleri Ebû Abdillâh el-Alevî (ö. 445/1053) tarafından "*el-Câmiü'l-kâfi fi fıkhi Âli Muhammed*" adlı eserde ihtisar edilerek toplanmıştır.⁹³ Yapılan araştırma sonucu Muhammed b. Mansûr'un *el-Emâli* dışında fıkıh eserlerinin günümüze kadar ulaştığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kaynak eserlerde Muhammed'in fıkıh üzerine yazdığı eserlerin *el-Câmiü'l-kâfi*'de ihtisar edildiği bilgisi bulunmaktadır.

1.7. Yahya b. Hüseyin Hâdî-İlelhak (ö. 298/911)

Önemli Zeydî imamlardan olan Yahya, "el-Hâdî-İlelhak" lakabıyla bilinmektedir. Tam adı Yahya b. el-Hüseyin'dir. Gerek baba gerekse anne⁹⁴ tarafından Hz. Hasan soyundan gelmektedir. İmam Hâdî, dedesi Kâsım er-Ressî'nin vefatından önce 245 (859) yılında Medine'de dünyaya gelmiştir.⁹⁵ Bazı kaynaklarda İmam Hâdî'nin 220 (834)⁹⁶ yılında dünyaya geldiği ifade edilse de genel kabul gören görüş onun 245 (859) yılında doğduğu yönündedir.⁹⁷

İmam Hâdî başta babası olmak üzere amcaları vasıtasıyla dedesi Kâsım'ın fıkhını almış ve bunların tarikiyle dedesinden rivayetlerde bulunmuştur. İmam Hâdî'nin *el-Ahkâm* adlı eseri göz önünde bulundurulduğunda, onun dedesi Kâsım er-Ressî'den yaklaşık üç yüz otuz altı rivayette bulunduğu ve bu rivayetlerin yedisi istisna tutulacak olursa bunların tamamını babasının tarikiyle dedesi Kâsım er-Ressî'den rivayet ettiği görülmektedir. İmam Hâdî'nin, eserinde Kâsım er-Ressî'den yaptığı yedi rivayetin dördünü hem babası hem de amcaları Muhammed ve Hasan tarikiyle,⁹⁸ ikisini sadece amcası Hasan tarikiyle,⁹⁹ birisini ise "kâne yekûlu ceddî" (Dedem şöyle derdi) şeklinde babası ve amcaları olmaksızın doğrudan dedesi Kâsım er-Ressî'den rivayet ettiği görülmektedir.¹⁰⁰ İmam Hâdî'nin babasından sonra ikinci hocası ise İslâmî ilimlerde özellikle fıkıh alanında Ehl-i beyt imamları arasında önemli bir konuma sahip olan amcası Muhammed b. Kâsım olmuştur. Bununla birlikte diğer amcalarından ve bazı hocalardan da ders alarak kendini yetiştirmiştir.¹⁰¹

İmam Hâdî, ilim tahsilini ilerletmek amacıyla Medine'ye gidip fukahâ ve muhaddislerin meclislerinde bulunmuş, daha önce dedesi Kâsım er-Ressî ve amcası Muhammed'in yaptığı gibi o da Irak'a gitmiştir.¹⁰² Çünkü Irak o dönem için gerek usûlü'd-

⁹² Alevî, *el-Câmiü'l-kâfi fi fıkhi'z-Zeydiyye*, 224-225.

⁹³ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1000-1001; Alevî, *el-Câmiü'l-kâfi fi fıkhi'z-Zeydiyye*, 1/225.

⁹⁴ Bk. Abdulfettah Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 1989, 73.

⁹⁵ Abdullah b. Muhammed Habeşî, *Hükkâmü'l-Yemen el-müellifüne'l-müctehidûn* (Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1979), 21; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 86; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/25; Yahya b. Hüseyin Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, thk. el-Murtazâ b. Zeyd Mahatvarî (Yemen: Mektebetü Bedr, 2014), 1/7.

⁹⁶ Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 567; Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1991), 1 (3. cüz) 335.

⁹⁷ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 68.

⁹⁸ Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 391-396.

⁹⁹ Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 2/ 220-221.

¹⁰⁰ Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 2/ 52.

¹⁰¹ Habeşî, *Hükkâmü'l-Yemen el-müellifüne'l-müctehidûn*, 21; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 77; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/7, Habeşî, Hâdî'nin amcası Hasan'dan ilim öğrendiğini ifade etmektedir.

¹⁰² Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 78.

din gerekse Ehl-i rey fıkıhını öğrenmek için en ideal ilim merkezi haline gelmiştir. Burası özellikle usûlü'd-din öğrenmek isteyenlerin uğrak yeri olmuştur. Nitekim Zeyd b. Ali de buraya gelerek Vâsıl b. Ata ile kelam konuları üzerinde müzakerelerde bulunmuştur.¹⁰³ İmam Hâdî, Irak'ta dönemin önemli Mu'tezilî âlimlerinden Ebü'l-Kâsım el-Belhî'ye¹⁰⁴ (ö. 319/886) öğrencilik yaptığı ve ondan kelam ilmi öğrendiği ifade edilmektedir.¹⁰⁵ Irak'ta kelam ilmi tahsilinden sonra İmam Hâdî'nin kelâmî görüşlerinin Mu'tezilî görüşlere yakın olduğu belirtilmektedir. Kelam ilmi tahsiline ilaveten İmam Hâdî'nin Irak'ta bulunduğu süre göz önünde bulundurulduğunda onun Ehl-i rey ekolünü temsil eden Hanefî fakihlerle görüşüp onlardan fıkıh okuduğu ve bunlardan Ehl-i rey görüşlerini aldığı da düşünülmektedir.¹⁰⁶

İmam Hâdî, Zeydiyye mezhebinde İmam Zeyd'den sonra ikinci büyük müceddid ve müctehit kabul edilmektedir.¹⁰⁷ Kelam ilmini Irak'ta Mu'tezilî âlim Belhî'den okuması sebebiyle Yemen'e Mu'tezilî görüşlerin onun vasıtasıyla girdiği söylenmektedir.¹⁰⁸ Hatta Zeydîlerin usûl konularında kendilerine özgü anlayışlarının olmadığı, mezhepte var olan kelâmî görüşlerin Mu'tezile'nin kelam anlayışından ibaret olduğu dillendirilmektedir. Nitekim aynı iddia Zeyd b. Ali (ö. 122/740) için de ileri sürülmüş ve Vâsıl b. Ata ile görüşüp ondan Mu'tezilî kelam anlayışını aldığı, onun vasıtasıyla bu görüşlerin Zeydîler arasında yayıldığı iddia edilmiştir.¹⁰⁹ Bunun bir sonucu olacak ki “Zeydîler usûlde Mu'tezilîdir” sözü meşhur olmuştur.¹¹⁰

İmam Hâdî'nin erken yaşta ilimde önemli bir konuma gelmesi ve on yedi yaşında eser telif etmeye başlaması¹¹¹ otuz beş yaşına girdiğinde müctehit imamlar arasında yerini alması bakışları kendi üzerine çekmiştir. İmam Hâdî'nin bu durumunu gören babası, amcaları ve diğer Ehl-i beyt âlimleri, onun imam olduğu ve kendisine biat edilmesi gerektiği

¹⁰³ Bk. Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/ 162.

¹⁰⁴ Tam adı Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. el-Hasen b. Kâs en-Neha'î el-Kûfî olan müellif, dedesinin babasına nispetle el-Kâsî olarak da bilinir. Kûfe asıllı olan İbn Kâs'ın hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Kaynaklarda sadece 300/912-3 yılından önce Kûfe'den ayrıldığı, Dimeşk'in de aralarında olduğu çeşitli şehirlerde resmi görevler yaptığı bildirilmektedir. 10 Muharrem 324/ 9 Aralık 935 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Hanefî bir aileden gelen, dönemindeki Hanefîlerin şeyhi sayılan İbn Kâs aynı zamanda İmam Zeyd'in (ö. 122/740) el-Mecmû' adlı eserinin önemli ravilerinden biri olup Zeydiyye mezhebi ile Hanefî mezhebi arasında köprü olduğu ifade edilmektedir. Bk. Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: NEÜ. Kültür Yayınları, 2018), 157-158.

¹⁰⁵ Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 235-236; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 78; Adil Bebek, “Kâ'bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (02 Ağustos 2018); Belhî ile İmam Hâdî'nin arasındaki yaş farkından hareketle İmam Hâdî'nin Belhî'ye öğrencilik yapmasının mümkün olmadığını da ifade edilmektedir. Bk. Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2006), 95.

¹⁰⁶ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 78.

¹⁰⁷ Şevkî İbrahim Ahmed, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmî (132-365/749-975)* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2000), 183.

¹⁰⁸ Bk. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 93.

¹⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/ 162; Bu konuda bir değerlendirme için bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2003), 72 vd.

¹¹⁰ Zeydîlerin bu iddialara verdiği cevaplar için bk. Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 78 vd.

¹¹¹ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/28; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 83; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 236; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/7.

hususunda açıklama yapmakta bir beis görmemişlerdir.¹¹² Nitekim İmam Hâdî'den dedesi Kâsım er-Ressî'nin halefi olarak imâmet makamına geçmesi istenmiş, İmam Hâdî'nin imâmeti kabul etmesi üzerine ona biat edilmiştir.¹¹³ İmam Hâdî, kendisine biat edildikten sonra faaliyetlerini sürdürmek üzere ailesi ve Ehl-i beyt'in önemli simaları olan babası ve amcalarıyla birlikte 270 (884) yılında Muhammed b. Zeyd'in hâkimiyetinde bulunan Taberistan'ın Âmül şehrine gitmiştir.¹¹⁴

İmam Hâdî, Taberistan'a geldiğinde Muhammed b. Zeyd ve ordu komutanı Nâsır el-Utrûş (ö. 304/917) Cürçân'da seferde olduklarından onlarla görüşmemiştir.¹¹⁵ İmam Hâdî'nin buraya gelişi halk tarafından coşkuyla karşılanmış ve kaldığı ev ziyaretçilerle dolup taşmıştır. Durumdan haberdar olan Muhammed b. Zeyd, tedirgin olmuş ve devlet yönetiminin kendi elinden çıkacağı korkusuna kapılmıştır.¹¹⁶ Bunun üzerine Muhammed, veziri Hasan b. Hişâm vasıtasıyla İmam Hâdî'yi tehdit etmiş ve İmam Hâdî'nin Taberistan'dan ayrılmasını istemiştir.¹¹⁷ Bu durum üzerine Taberistan'dan ayrılmak zorunda kalan İmam Hâdî, Hicaz'a geri dönmüş ve faaliyetlerini burada sürdürmeye devam etmiştir.

İmam Hâdî'nin Yemen'e ilk gidişi 280 (893) yılında gerçekleşmiştir.¹¹⁸ İmam Hâdî, Yemen'e vardığında Sa'de halkı ona biat etmiştir.¹¹⁹ Fakat kısa bir süre zarfında İmam Hâdî'nin tabileri arasında ona karşı itaatsizlik baş göstermiştir. Bunun üzerine İmam Hâdî insanların şeriata muhalif hareketlerini görünce¹²⁰ Yemen'den ayrılarak Medine'ye geri dönmüştür.¹²¹ İmam Hâdî'nin Yemen'den ayrılmasından sonra Yemen iç çekişmelere ve dış müdahalelere maruz kalmıştır. Nitekim gerek kabileler arası çekişmeler gerekse Karmatîlerin¹²² bölgede çıkarmış olduğu karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Böylece Yemen halkı çıkan kargaşalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bölgede yaşanan bu karışıklıklardan ötürü İmam Hâdî'ye olan ihtiyacı hisseden Yemen halkı, elçiler göndererek onu ikinci kez Yemen'e davet etmiştir.¹²³ İmam Hâdî, kendisine yapılan daveti kabul ederek 283 (896) yılının

¹¹² Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 84.

¹¹³ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 122.

¹¹⁴ Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 233.

¹¹⁵ Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 569.

¹¹⁶ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 135.

¹¹⁷ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 135; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 569.

¹¹⁸ Ali b. Muhammed Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, ts., 36, 63; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fî'l-helâl ve'l-harâm*, 1/7-8.

¹¹⁹ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 92; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 233.

¹²⁰ Konu hakkında farklı bilgiler için bk. Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 570; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/37; Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 96-97; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 141; İmam Hâdî, bu anlayışını bir ilke haline getirmiş ve fıkıh alanında yazmış olduğu el-Ahkâm adlı eserinde "imama uyanlar ona itaat etmez ve masiyete devam ederlerse imam halktan yüz çevirip o beldeden ayrılır." ilkesine yer vermiştir. Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fî'l-helâl ve'l-harâm*, 2/391-392.

¹²¹ Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, 36; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/37; Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 96-97; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 570; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 233; Habeşî, *Hükkâmü'l-Yemen el-müellifüne'l-müctehidün*, 21; Ahmed, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fî'l-meşriki'l-İslâmî (132-365/749-975)*, 179; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fî'l-helâl ve'l-harâm*, 1/8.

¹²² Bk. Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 235; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fî'l-helâl ve'l-harâm*, 1/8.

¹²³ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, 96; Ahmed, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fî'l-meşriki'l-İslâmî (132-365/749-975)*, 179.

sonuna doğru Yemen'e gitmek üzere yola çıkmıştır.¹²⁴ İmam Hâdî, Yemen'e yaklaştığında Yemen meliklerinden Ebü'l-Atâhiyye ile birlikte bir grup onu yolda karşılamış ve ona biat etmiştir. Ebü'l-Atâhiyye, İmam Hâdî'ye biat ettikten sonra askerlerinin de ona biat etmesini istemiş ve onlar da bu isteğe olumlu cevap vererek İmam Hâdî'ye biat etmişlerdir.¹²⁵ Böylelikle İmam Hâdî 284 (897) yılında Yemen Sa'de şehrine varmış ve halkı şehir dışında toplayarak Kur'ân, sünnet, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker gibi konularda kendisine tabi olacaklarına dair onlardan biat almıştır.¹²⁶

Yemen'de başta Karmatîler olmak üzere çeşitli gruplara karşı büyük mücadele veren ve kısa süreli inkıtalara uğrasa da 1962'lara kadar varlığını sürdürmüş en uzun ömürlü Zeydî devletini kuran İmam Hâdî yakalandığı hastalık sonucu 20 Zilhicce 298 (910/911) tarihinde elli üç yaşında Sa'de şehrinde vefat etmiştir.¹²⁷

1.7.1. Eserleri

İmam Hâdî'nin büyük çoğunluğu fıkıh ve kelam alanında olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır. Yetmiş küsur olduğu ifade edilen bu eserlerin büyük kısmını ise küçük risaleler oluşturmaktadır. Bu başlık altında gerek İmam Hâdî'nin kaleme aldığı gerekse imla yoluyla öğrencileri tarafından derlenen fıkıh eserlerine ve risalelerine yer verilerek bazıları kısaca tanıtılacaktır.

1.7.1.1. Câmîü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm¹²⁸

Zeydî Hâdevî fıkıhı üzerine yazılmış en önemli eserdir. Hâdevî fıkıhında asıl kaynak sayılan bu eserin yazımına Medine'de başlayan İmam Hâdî, Yemen'de tamamlamıştır.¹²⁹ Eserde İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*sında takip ettiği yöntem kullanılmıştır.¹³⁰ İmam Hâdî, eserinde üst-alt başlık sıralamasını oluştururken ikili yöntemi benimsemiştir. Bu bağlamda belli bir konu ekseninde müstakil meseleleri "kitâb" başlığı altında toplarken müstakil meselelerin her birisini ise "bâb" başlığı altında ele alarak eserinde kitâb-bâb sistemini kullanmıştır.

İmam Hâdî'nin eserinde konuları işlerken çok akıcı bir dil kullandığını belirtmek gerekir. Eserde özellikle ibâdetler bölümünde meseleler ele alınırken kolaylaştırma ilkesine birçok yerde vurgu yapılmış ve bu bağlamda "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."¹³¹ ve "Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez."¹³² ayetlerine sık sık atıfta bulunulmuştur. Bununla birlikte bazı meselelerde kolaylaştırma ilkesinin göz ardı edildiği de görülmektedir.¹³³ İmam Hâdî, meseleleri işlerken çoğunlukla konu hakkında fıkıh

¹²⁴ İmam Hâdî'nin Yemen'e yolculuğu hakkında detaylı bilgi için bk. Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, 37 vd.

¹²⁵ Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, 206-207.

¹²⁶ Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, 67; Habeşî, *Hükkâmü'l-Yemen el-müellifüne'l-müctehidûn*, 21; Usâme Şehâde - Heysem Kisvânî, *el-Mevsûatü's-şâmîle li'l-firaki'l-muâsire fi'l-âlem* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 2009), 153; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fi bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 234.

¹²⁷ Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*, 397; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 99-100; Eymen, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fi bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*, 236; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 582; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/11.

¹²⁸ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 1106; Ahmed, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmî (132-365/749-975)*, 178.

¹²⁹ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, 1106.

¹³⁰ Ebü Zehre, *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fıkıhu*, 514-515.

¹³¹ Bakara 2/286. Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 105, 124, 128, 146, 193, 195, 228, 431.

¹³² Bakara 2/185. Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 50, 59, 128, 175, 206 vd.

¹³³ Bk. Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 248, 258, 265-266, 370-371.

ilkelerini veya hükümlerini verdikten sonra meselenin daha kolay anlaşılması için örnekler getirmek suretiyle meseleyi açıklamıştır. Onun, meselenin hükmünü zikrettikten sonra "ve tefsîrû zâlike"¹³⁴ (Bunun açıklaması) diyerek örnek mesele üzerinden meseleyi izah etmek suretiyle konuyu ele aldığı ve daha anlaşılabilir hale getirdiği görülmektedir.

İmam Hâdî'nin eserinde istidlal amaçlı kullandığı delillerin başında ayetler gelmektedir. Eserde ayetlerden sonra kullanılan ikincil delil hadislerdir. En çok başvurulan delili hadisler oluşturmaktadır. İmam Hâdî, mesele hakkında zikrettiği hadisin sıhhatini tespit etmek için metin merkezli bir yaklaşım sergilemiş ve hadisi Kur'ân ve akla arz ederek, bunlarla çelişmeyenleri sahih kabul etmiştir. İmam Hâdî'nin başvurduğu üçüncül delil ise Ehl-i beyt icmasıdır. Mükerrerlerle birlikte eserde toplam yirmi yedi yerde Ehl-i beyt icmasına yer verilmiştir. Hz. Ali'nin mesele hakkında söz ve ameli de İmam Hâdî'nin başvurduğu deliller arasında yer almaktadır. Eserde, Zeydiyye mezhebinin kendisine nispet edildiği Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) çoğunlukla râvi sıfatıyla yer verildiği, bununla birlikte üç meselede onun fikhî görüşüne de atıfta bulunulduğu görülmektedir. Eserde hadislerden sonra en çok yer verilen delil, herhangi bir mesele hakkındaki Kâsım er-Ressî'nin görüşleridir.

1.7.1.2. Kitâbü'l-müntehab

Eser *Kitâbü'l-ahkâm*'dan sonra İmam Hâdî'nin fikhî hükümlerini göstermede ikincil bir konuma sahiptir. *el-Müntehab*, Muhammed b. Süleyman el-Küfî'nin (ö. 322/934?) İmam Hâdî'ye sorduğu soru ve cevapları derlediği bir fıkıh eseri olması hasebiyle kaynaklık bakımından *el-Ahkâm*'dan sonra gelir. *el-Müntehab*'ın genelinde konu ve meseleler "bâb" üst başlığı altında ele alınmakla birlikte kitabın ilk kısımlarında "mesâil" üst başlığı da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra "bâb" ve "mesâil" başlıklarının yer yer bir arada kullanıldığı, bir yerde ise farklı olarak üst başlığın "kitâb"¹³⁵ şeklinde verildiği de görülmektedir.

Esere *el-Ahkâm*'da olduğu gibi akâid konularıyla giriş yapılmakta, devamında ise fûrû-i fıkıh konuları ele alınmaktadır. Konu başlıklarının sıralanmasında *el-Ahkâm*'a nazaran farklı bir metot takip edilmiştir. Eserde meselelerin ele alınışı soru ve cevap şeklindedir. Fetva türü eserlerden farklı olarak belli bir konuya soru sorularak giriş yapılmış ve aynı minvalde sorular yöneltilerek mesele açıklanmıştır. Böylelikle konu hakkında bir bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

Eserde ele alınan konuların *el-Ahkâm*'a nispetle daha muhtasar bir şekilde incelendiği görülmektedir. Fakat *el-Müntehab*, İmam Hâdî'ye sorulan soru ve cevaplardan oluştuğu için bazı konular bu eserde daha detaylı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca *el-Müntehab*'da değinilen bir hükmün *el-Ahkâm*'da ele alınmadığı görülmektedir.¹³⁶ Yani *el-Ahkâm*'da hakkında hüküm bulunmayan bir meselenin hükmüne *el-Müntehab*'da veya *el-Müntehab*'da bulunmayan bir hükmün *el-Ahkâm*'da bulunması mümkündür. Bununla birlikte iki eser arasında yapılan karşılaştırmalarda herhangi bir çelişkiye rastlanılmamaktadır.

1.7.1.3. el-Fünûn

Bu eser de Muhammed b. Süleyman el-Küfî'nin İmam Hâdî'ye sormuş olduğu soru ve onun vermiş olduğu cevaplardan oluşmaktadır. Bu eser *el-Müntehab*'tan farklı olarak

¹³⁴ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 184, 186; 2/ 25,28, 33, 35, 37, 38, 46, 125, 279, 288, 290, 292, 296, 371.

¹³⁵ Bk. Yahya b. Hüseyin Hâdî-İlelhak, *el-Müntehab* (Sana: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1993), 405.

¹³⁶ Örneğin ezan konusu için bk. Hâdî-İlelhak, *el-Müntehab*, 30; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/ 69-73.

fıkıh konularının tamamını kapsamamaktadır. *el-Fünûn*'da konular genellikle “mesele” veya “mesâil” üst başlığı altında ele alınmıştır. Eserde meselelerin ele alınışı *el-Müntehab*'da olduğu gibi soru ve cevap şeklindedir. Bu eserde de belli bir konuya soru sorularak giriş yapılmış ve aynı konu üzerinden sorular devam ettirilmiş, fakat *el-Müntehab*'ın aksine eserde konuların açıklanmasına girilmemiş, konuyla alakalı birkaç soru sorularak mesele tamamlanmıştır.

Bazı meseleler üzerinden *el-Fünûn* ile *el-Müntehab*'da yapılan karşılaştırma sonucu aynı soruların tekrar edilmediği aksine benzerlik arz etse de farklı soru ve cevaplara yer verildiği görülmektedir. Daha kapsamlı bir karşılaştırma için müstakil bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. *el-Fünûn*, *el-Müntehab* ile birlikte Sâlim İzzân tarafından tahkik edilerek 1993 yılında bir cilt olarak Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye matbaası tarafından San'a'da yayınlanmıştır.

İmam Hâdî'nin diğer fıkıh eserleri ise *el-Mesâil fi'l-ilm*,¹³⁷ *Ümmehâtü'l-evlâd*,¹³⁸ *Kitâbü'l-menâhî ve'n-nehî*,¹³⁹ *Kitâbü'r-radâ*,¹⁴⁰ *Muhtasarun min kitâbi'n-Nehî*¹⁴¹ ve *el-Mesâil*'dir.¹⁴²

1.8. el-Utrûş Ebû Muhammed Hasan b. Ali (ö. 304/917)

Tam adı Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali'dir. Medine'de dünyaya gelmiştir. Tefsir, kelim, fıkıh ve hadis gibi İslami ilimlerde âlim birisi olan Utrûş, Kûfe meşayihıyla görüşmüş ve onlardan rivayette bulunmuştur. Dâî Hasan b. Zeyd zamanında Taberistan'a gitmiş ve Hasan vefat edinceye kadar onun yanında kalmıştır. Hasan'ın vefatından sonra yerine kardeşi Muhammed b. Zeyd'in geçmesi üzerine Utrûş onun yanında kalmaya devam etmiştir.¹⁴³ Utrûş, Muhammed b. Zeyd'in yanından ayrılarak Nisabur'a gitmiş ve burada dâiler aracılığıyla kendi adına gizlice biat toplamaya başlamış ve birçok kişi ona biat etmiştir. Bu durumdan haberdar olan Abbâsîler'in Nisabur valisi Muhammed b. Abdillâh Utrûş'u hapsederek ona işkence etmiş ve işkence sırasında kulağına vurulmasından dolayı Utrûş duyma yetisini yitirmiştir. Bundan dolayı da kendisine sağır anlamında “Utrûş” lakabı verilmiştir.¹⁴⁴ Utrûş, hapisten çıktıktan sonra tekrar Muhammed b. Zeyd'in yanına Taberistan'a gitmiştir. Muhammed her ne kadar Utrûş'un kendi adına biat toplama ve devlet kurma niyetinde olduğunu bilse de ona ikramda bulunmaktan geri durmamıştır.¹⁴⁵ Utrûş, Muhammed b. Zeyd'in Cürcan'da öldürülmesine kadar onun yanından ayrılmamıştır. Muhammed'in öldürülmesinden sonra Utrûş, ilk önce Dâmiğan daha sonra ise Rey şehrine kaçmıştır. Utrûş'un Rey şehrine geldiğini öğrenen Deylem meliki Cüstân, mektup yazarak ona biat edeceğini ve onunla birlikte huruç edeceğini Utrûş'a

¹³⁷ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1104; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 101.

¹³⁸ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1105; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 101.

¹³⁹ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1109; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 101.

¹⁴⁰ Vecîhi, *A'lâmü'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 1108; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 101; Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/11.

¹⁴¹ Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 102.

¹⁴² Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm* (132-365/749-975), 178; Şâyif Nu'man, *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 102.

¹⁴³ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 100; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 602.

¹⁴⁴ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/56; Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 101.

¹⁴⁵ Nâtık-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 102; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 604.

bildirmiştir. Utrûş, her ne kadar ilk başta Cüstân'ın bu sözüne inanmamışsa da daha sonraki yazışmalarında onun ciddi olduğunu anlamış ve ailesiyle birlikte Deylem'e gitmiştir. Utrûş, kendine taraftar bulmak için Hazar denizinin kıyısında, henüz Müslüman olmayan Deylem halkı arasında İslâmlaştırma faaliyetine girişmiştir. Buradan da 287 (900) yılında Cîl şehrine gitmiş ve burada henüz Müslüman olmayanları İslam'a davet etmeye başlamıştır. Bir rivayete göre iki yüz bin bir diğer rivayete göre bir milyon¹⁴⁶ kişi Utrûş'un eliyle Müslüman olmuştur. Utrûş, yeni İslam'a girenlerden kurduğu orduyla birçok savaş yaparak Taberistan ve Cürçân'a hakim olmuştur.¹⁴⁷ Âlim, adaletli, tebliğ ehli, yumuşak huylu ve güzel ahlâklı biri olduğu ifade edilen¹⁴⁸ Utrûş, 304 yılı Şaban ayında Âmul şehrinde 74 yaşında vefat etmiş ve Cuma günü na'sı defnedilmiştir.¹⁴⁹

Utrûş'un kurduğu ilim meclislerinde kelim ve fıkıh gibi ilimleri anlattığı kaydedilmektedir. Utrûş'un ilim meclisine devam eden Ebû Abdillâh, ondan dinlediği değişik İslâmî ilimleri toplayarak "Elfâzu'n-Nâsir" adıyla bir kitap oluşturmuştur.¹⁵⁰ İslâmî ilimler alanında önemli eserler kaleme alan Utrûş'un Zeydî fıkhında kendisine özgü fikhî görüşlerinin bulunduğu ve kendi adına nispetle kurulan Nâsiriyye fıkıh ekolüne Cîl bölgesinde bulunan Zeydîlerin tabi oldukları belirtilmektedir. Ayrıca Utrûş'un görüşleri Müeyyebillâh tarafından kaleme alınan *el-Hâsır li fikhî'n-Nâsir* adlı eserde günümüze kadar ulaştırılmıştır. Utrûş'un Kitâbü'n-nizâm, Kitâbü'l-mûcez eserlerinin yanı sıra Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub el-Heysemî tarafından *Şerhu'l-İbâne 'alâ mezhebi'n-Nâsir-Lilhak* ismiyle dört ciltte şerh edilen *el-İbâne* adlı eseri de bulunmaktadır.¹⁵¹

Sonuç Yerine

Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) İmam Hâdî'ye kadar Zeydî muhitte fıkıh konularının tamamını içeren bir fıkıh eserinin yazılmadığını söylemek mümkündür. Zeyd b. Ali'ye nispet edilen ve fıkıh bablarına göre tertip edilen *el-Mecmu'* adlı eserin fıkıh konularının tamamını kapsamaması ve tespit edilen eserlerin çoğunlukla fıkıhın bazı konularını ele alan risalelerden oluşması bu tespiti doğrulamaktadır.

Kâsım er-Ressî'nin risale türü eserleri Zeydî kaynakların ilkleri olması bakımından önemlidir. Bunlar arasında *Kitâbü't-tahâre* adlı eser, delillere fazlaca yer verilmeden konuların kısa ve öz bir şekilde işlenmesi bakımından muhtasar fıkıh metinlerine benzemektedir. Kasım er-Ressî'nin (ö. 246/860) *Salâtü'l-yevm ve'l-leyl* adlı eseri, onun vaaz türü şiirsel bir dil kullanarak fıkıhın belli konuları hakkında kendi görüşünü savunduğu edebi bir eser niteliğindedir. Eserde Kasım'ın gerek Sünnî gerek Ca'ferî fıkıhından farklı olan görüşleri dikkat çekmektedir. *Mesâilü'l-Kâsım* ise er-Ressî'nin verdiği fetvalardan oluşmaktadır. Bu eser, onun fıkıhın çeşitli alanlarına dair görüşlerini içerdiği için fıkıh bakımından diğer eserlerine göre daha kapsamlıdır. Ayrıca fıkıh dışında onun imâmet, akâid ve tefsir meseleleri hakkındaki görüşlerini içermesi bakımından da önemlidir.

Kâsım er-Ressî'nin Zeydî fıkhına yapmış olduğu katkıların tespit edilmesi için onun eserleri, İmam Hâdî'nin "*Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*", Ahmed b. İsa'nın (ö. 247/861) *el-Emâlî*, Hâfız Ebû Abdillâh el-Alevî'nin el-Câmi'u'l-kâfi ve İbnü'l-Murtazâ'nın "*el-Bahrü'z-*

¹⁴⁶ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/ 59, 67.

¹⁴⁷ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 105-107; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 602; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/55-56.

¹⁴⁸ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/60.

¹⁴⁹ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 113; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 603, 605; Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/78.

¹⁵⁰ Nâtik-Bilhak, *el-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, 108; Ebü'l-Abbâs, *el-Mesâbih*, 603.

¹⁵¹ Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, 2/58.

zehlâr” gibi hacimli eserleriyle birlikte ele alınıp değerlendirilmelidir. Çünkü er-Ressî'nin fikhî görüşlerinin tamamı kendi eserlerinde yer almamış, İmam Hâdî ve diğerlerinin eserlerinde yer alıncaya kadar sözlü kültür içinde kulaktan kulağa aktarılmıştır. Bu sebeple söz konusu tespit ve değerlendirme, müstakil araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

Diğer bir Zeydî imam olan Ahmed b. İsa'nın *el-Emâlî* adlı eseri, Ehl-i beyt fikhını aktarması bakımından önemli bir kaynaktır. Eserde birçok fikhî mesele hakkında Hz. Peygamber ve Hz. Ali'den gelen rivayetlere yer verilmiş, Ehl-i beyt imamlarının içtihatları aktarılmış ve görüş farklılıklarına dikkat çekilmiştir. Fıkıh konularına göre tasnif edilen rivayetleri içermesi bakımından eser “sünen” türüne benzemekle birlikte, fikhın tüm konularını derli toplu ve sistematik bir şekilde ele almaktan uzaktır. Yine görüş farklılıklarına yer verilmesi sebebiyle eserin tercih düzeyindeki fakih için başvuru kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.

Muhammed b. Mansûr'un (ö. 290/913) fıkıh eserlerine gelince, bunların ihtisar yoluyla da olsa, Ebû Abdillâh el-Alevî'nin *el-Câmiü'l-kâfi* adlı eseri sayesinde günümüze ulaştığı görülmektedir. Muhammed'in ihtisar edilen eserleri gerek kendisinin gerekse kendisinden önceki imamların görüşlerinin aktarılması bakımından önemlidir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda İmam Hâdî-İlelhakk'a kadar Zeydî muhitte fıkıh konularını sistematik bir şekilde ele alan derli toplu bir fıkıh eseri yazılmadığı, onun dönemine kadar yaşayan Zeydîlerin müracaat ettikleri fıkıh kaynaklarının Zeydî imamların konu hakkındaki fetvaları olduğu anlaşılmaktadır. Bu fetvaların kahir ekseriyeti ise yazılı olmaktan ziyade sözlü gelenek üzerinden devam ettirilmiştir. Bundan dolayı sözlü gelenek dönemi için sistematik bir fıkıh mezhebinin kurulu olduğunu söylemek zordur.

KAYNAKÇA

Ahmed, Ahmed b. İsa. *el-Emâlî*. thk. Ali b. İsmail Müeyyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1990.

Ahmed, Şevkî İbrahim. *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-meşriki'l-İslâmî (132-365/749-975)*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1. Basım, 2000.

A.K, Kazı. “Notes On The Development of Zaidi Law”. çev. Kadir Demirci. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/ (2014), 183-189.

Alevî, Muhammed b. Ali b. Hüseyin. *el-Câmi'u'l-kâfi fi fikhî'z-Zeydiyye*. 2 Cilt. Yemen: Müessesetü'l-Mustafa es-Sekafiyye, I., 2014.

Bebek, Adil. “Kâ'bî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 02 Ağustos 2018. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kabi>

Cühenî, Mâmî' b. Hammâd el-. *el-Mevsûatü'l-müeyyere fi'l-edyân ve'l-mezheb ve'l-ahzâb el-muâsire*. Riyad: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye li't-Tabâati ve't-Tevzi', 4. Basım, 1999.

Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: NEÜ. Kültür Yayınları, 1. Basım, 2018.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed. *İmam Zeyd hayâtühu ve asruhu ârâ'ühu ve fikhıhu*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2005.

Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. İbrahim. *el-Mesâbîh*. thk. Abdullah b. Abdullah. Sana: Müessesetü'l-İmam Zeyd, 2. Basım, 2002.

Ehdel, Ahmed Abdulbari. *Kitâbü'l-fevâidi'l-fikhîyye fi mesâili'l-hilâfi beyne mezhebi'ş-Şâfiyye ve'z-Zeydiyye*. Sana: Mektebetu Hâlid b. Velid, 1. Basım, 2007.

Ekinci, Ahmet. *Zeydî Fıkının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2019.

Ekva', İsmail b. Ali. *ez-Zeydiyye neşetuhâ ve mu'tekaduhâ*. Sana, III., 2000.

- Eymen, Fuâd Seyyid. *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fî bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicri*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye el-Lübânîyye, 1. Basım, 1988.
- Fudaylî, Zeyd b. Ali. *ez-Zeydiyye alâmâtun ve efkâr*, 2008.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı". Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2006.
- Gündüz, Eren. "İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri". Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2007.
- Habeşî, Abdullah b. Muhammed. *Hükkâmü'l-Yemen el-müellifûne'l-müctehidûn*. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1. Basım, 1979.
- Hâdî-İlelhak, Yahya b. Hüseyin. *el-Müntehab*. Sana: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1. Basım, 1993.
- Hâdî-İlelhak, Yahya b. Hüseyin. *Kitâbü'l-ahkâm fî'l-helâl ve'l-harâm*. thk. el-Murtazâ b. Zeyd Mahatvarî. 3 Cilt. Yemen: Mektebetü Bedr, 3. Basım, 2014.
- Hamîdüddin, Abdullah b. Muhammed b. İsmail. *ez-Zeydiyye kırâatun fî'l-meşrû' ve bahsün fî'l-mükevvinât*. Yemen: Râid, 1. Basım, 2004.
- İbnü'l-Vezîr, İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm. *el-Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1992.
- İbnü'l-Vezîr, Sârimuddîn İbrahim b. Muhammed. *el-Fusûlü'l-lü'lü'yye fî usûli fıkhi'l-itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*. thk. Yahyâ Sâlim İzzân. 2 Cilt. Sana: Merkezü't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, ts.
- İbnü'n-Nedim, Muhammed b. Ebi Yakub İshak b. Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- İsfehânî, Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed. *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*. thk. Kazım Muzaffer. Mesâdirü'l-Hadîsi's-Şüiyye, 2. Basım, 1965.
- Köse, Saffet. "Fıkıh Litaretürünün Tartışmalı İki Eseri; el-Mecmû'u'l-Kebîr ve el-Mehâric Fî'l-Hiyel". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 289-311.
- Kuhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimi musannifi'l-kutubi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1993.
- Me'ğazi, Ahmed Ali el-. "ez-Zeydiyye el-fıkh". *el-Mevsûatu'l-Yemeniyye*. C. 2. Beyrut: Müessesetü'l-Affî's-Sekâfiyye, 2003.
- Muhallî, Hamîdü's-Şehîd b. Ahmed. *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*. thk. Murtazâ b. Zeyd Mahatvarî. 2 Cilt. Sana: Mektebetü Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfi, 2002.
- Murâdî, Mecduddin b. Muhammed b. Mansûr. *et-Tühef şerhü'z-Zulef*. Sana: Mektebetü Bedr, 3. Basım, 1997.
- Mütevekkil-Alallâh, Ahmed b. Süleyman b. Muhammed. *Usûlü'l-ahkâm el-câmiu li edilleti'l-helâl ve'l-harâm*. thk. Abdullah b. Hamûd el-İzzî. Sana: Müessesetü'l-İmam Zeyd, 2003.
- Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyin. *el-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*. Yemen: Mektebetü Ehl-i Beyt, 4. Basım, 2014.
- Ressî, Kâsım b. İbrahim b. İsmail. *Mecmû'u kutub ve resâil li'l-İmam el-Kâsım b. İbrahim er-Ressî*. thk. Abdulkerim Ahmed Cebdân. 2 Cilt. Sana: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001.
- Sâmi, el-Ğarîrî. *ez-Zeydiyye beyne'l-İmâmiyye ve Ehli's-sünne*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2006.
- Seyyâğî, Şerifüddin el-Hüseyin b. Ahmed. *er-Ravdun'n-nadîr şerhü Mecmû'i'l-fıkhi'l-kebîr*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, ts.

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. 2 Cilt. Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1991.
- Sübhânî, Ca'fer. *Buhûsun fi'l-Milel ve'n-nihal*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü İmam Sâdık, ts.
- Şâyif Nu'man, Abdulfettah. *el-İmam Hâdî Yahya b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî vâliyen ve fakîhen ve mücâhiden*, 1989.
- Şehâde, Usâme- Kisvânî, Heysem. *el-Mevsûatü's-şâmîle li'l-firaki'l-muâsire fi'l-âlem*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1. Basım, 2009.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1992.
- Şerifüddin, Ahmed Hüseyin. *Târîhu'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen ez-Zeydiyye eş-Şâfiyye, el-İsmâîliyye*. Riyad: Mektebetu Tihâme, 2. Basım, 1980.
- Ubeydullah, Ali b. Muhammed. *Sîretü'l-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin*. thk. Süheyl Zekkâr, ts.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî". Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2003.
- Vecîhi, Abdüsselam b. Abbas. *A'lâmü'l-müellifne'z-Zeydiyye*. Sana: Müessesetü'l-İmam Zeyd, 1. Basım, 1999.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Taberistan Zeydîleri". Marmara Üniversitesi, Doktora, 1998.